وزارت فرهنگ و آموزش عالی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پژوهشکدهٔ تاریخ

پایان‌نامه جهت اخذ درجهٔ کارشناسی ارشد

موضوع:

بررسی زمینه‌های سیاسی و اجتماعی کودتای ۱۲۹۹ تا آغاز سلطنت رضاشاه

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر ناصر تکمیل همایون

استاد مشاور:

سرکار خانم الهامه مفتاح

گردآورنده:

عبدالرزاق منصور سمایی

زمستان ۱۳۷۶

پیش‌گفتار

کودتای ۱۲۹۹ همواره به عنوان موضوعی که ذهنم را به خود جلب می‌کرد، مرا وا داشت تا به منظور یافتن پاسخ مناسب برای آن، و نیز شناخت هر چه بهتر اوضاع و احوال جامعه ایران عصر کودتا و نیز نیروهای مؤثر در آن، این موضوع را به عنوان پژوهش انتخاب نمایم.

گرچه برخی از سازمانها و مراکز از در اختیار نهادن پاره‌ای از اسناد و نشریات مربوطه به علت قدمتشان معذور بودند، لیکن در انجام این پژوهش از همکاری کتابخانه‌های پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، مرکز اطلاعات و مدارک علمی، مجلس شورای اسلامی، دانشگاه تهران و... برخوردار بودم، که در اینجا از تمام کارکنان آن مراکز که از سر لطف منابع لازم را در اختیارم نهادند تقدیر و تشکر می‌نمایم.

انجام این پژوهش بدون همکاری و راهنمایی اساتید ارجمند دکتر ناصر تکمیل همایون و سرکار خانم الهامه مفتاح ناممکن بود. از این رو از زحمات بی‌شائبه آن عزیزان به جهت راهنمایی ارزشمندشان صمیمانه قدردانی به عمل می‌آید.

در خاتمه با علم به اینکه این پژوهش بدون نقص نخواهد بود، اعلام میدارم تمامی کاستی‌های آن به عهدهٔ اینجانب می‌باشد، که البته با راهنمایی ارزندهٔ اساتید بزرگوار سعی در جبران آن خواهد شد.

زمستان ۱۳۷۶

عبدالرزاق منصور سمائی

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه	۱
فصل اول: شناخت منابع و مآخذ	۷
فصل دوم: اوضاع و احوال ایران پس از مشروطیت دوم	۵۰
درآمد	۵۱
۱ـ اوضاع سیاسی و اجتماعی	۵۲
الف) سیاست انگلیس در ایران	۵۵
ب) سیاست روس در ایران	۶۴
۲ـ اوضاع اقتصادی	۷۳
الف) امتیاز دارسی	۷۸
ب) گمرکات	۸۱
۳ـ استخدام مستشاران امریکائی	۸۸
۴ـ سلطه اقتصادی روسیه	۹۱
۵ـ تراز منفی تجارت خارجی	۹۵
۶ـ تهی شدن خزانه	۹۷
حاصل سخن	۱۰۱
پی‌نویس	۱۰۳
فصل سوم: ایران در چارچوب موازنه‌ها	۱۱۰
درآمد	۱۱۱
۱ـ قرارداد ۱۹۰۷ میلادی	۱۱۲
الف) سوابق تاریخی طرح تقسیم	۱۱۲

فهرست مطالب

عنوان | **صفحه**

ب) نتایج قرارداد برای طرفین ۱۱۷
ج) واکنش دولت ایران در برابر قرارداد ۱۱۹
د) واکنش مردم ایران ۱۲۱
ه) سرانجام قرارداد ۱۲۳
۲ـ قرارداد ۱۹۱۵ میلادی ۱۲۵
۳ـ ایران در جنگ جهانی اول ۱۲۷
۴ـ کابنیه مهاجرت ۱۳۱
۵ـ پلیس جنوب ۱۳۴
۶ـ ایران در جامعه ملل متفق ۱۳۷
۷ـ نفوذ آلمان در ایران ۱۳۸
۸ـ قرارداد محرمانه مستوفی با آلمان ۱۴۳
حاصل سخن ۱۴۵
پی‌نویس ۱۴۷
فصل چهارم: انقلاب بلشویکی و توسعه‌طلبی بریتانیا در ایران ۱۵۲
درآمد ۱۵۳
۱ـ انقلاب در روسیه و دگرگونی در نظام «موازنه» ۱۵۴
۲ـ قرارداد ۱۹۱۹ میلادی ۱۶۰
الف) زمینه‌های انعقاد قرارداد ۱۶۰
ب) شکل‌گیری قرارداد ۱۶۴
ج) ماهیت قرارداد ۱۶۸

فهرست مطالب

عنوان **صفحه**

۳ـ واکنش‌های گوناگون علیه قرارداد ۱۷۳
الف) درون مرزی ۱۷۳
ـ تلاشهای پراکنده ۱۷۳
ـ قیام خیابانی ۱۸۰
ب) برون مرزی ۱۹۲
ج) موضعگیری نهاد سلطنت (= احمدشاه) ۱۹۸
۴ـ تصمیم‌گیری نهایی ۲۰۲
حاصل سخن ۲۰۹
پی‌نویس ۲۱۱
فصل پنجم: کودتای ۱۲۹۹ و کابینهٔ سیاه ۲۱۸
درآمد ۲۱۹
۱ـ کابینهٔ سپهدار و تسریع در برنامهٔ کودتاچیان ۲۲۰
۲ـ تلاش در تسلط بر قزاقها و قزاقخانه ۲۲۴
۳ـ زمینه‌های گوناگون کودتا ۲۲۷
الف) امکان‌ها و نامزدها ۲۳۰
ب) نقش انگلیسی‌ها ۲۳۶
ج) نظامی کردن کودتا ۲۳۷
۴ـ انتخاب و انجام کودتا ۲۴۲
الف) حرکت به سوی تهران ۲۴۲

فهرست مطالب

عنوان **صفحه**

ب) نقش سیدضیاء ۲۴۵
ج) نقش رضاخان ۲۴۹
۵ـ دولت کودتا ۲۵۱
۶ـ بروز عملکردهای دولت کودتا ۲۵۸
الف) در ارتباط با قرارداد ۱۹۱۹ ..... ۲۵۸
ب) خروج نیروهای انگلیس از ایران ۲۶۰
۷ـ واکنش‌های گوناگون در برابر کودتا ۲۶۲
الف) مردم و رجال ملی ۲۶۲
ب) دربار ۲۶۴
ج) اختلاف درون کابینه ۲۶۶
د) سقوط سیدضیاء ۲۶۹
حاصل سخن ۲۷۲
پی‌نویس ۲۷۴
فصل ششم: از سقوط سیدضیاء تا ریاست وزرائی سردارسپه ... ۲۸۲
درآمد ۲۸۳
۱ـ دولت قوام‌السلطنه ۲۸۴
الف) موقعیت قوام‌السلطنه ۲۸۴
ب) قیام کلنل پسیان ۲۹۰
ج) قیام میرزاکوچک‌خان ۲۹۶

فهرست مطالب

عنوان **صفحه**

۲ـ دولت میرزاحسن‌خان مشیرالدوله ۳۱۲
۳ـ کابینهٔ دوم قوام‌السلطنه ۳۱۵
۴ـ کابینهٔ مستوفی‌الممالک و وقایع بعد ۳۲۰
۵ـ رضاخان در راه ریاست وزرایی ۳۲۴
الف) تلاشها ۳۲۶
ب) مسائل مالی ۳۲۹
ج) ایجاد اختناق و وحشت ۳۳۰
د) «قشون متحدالشکل» ۳۳۳
۶ـ اقدامات رضاخان در ارتباط با سیاست انگلیس ۳۳۷
حاصل سخن ۳۴۳
پی‌نویس ۳۴۴
فصل هفتم: رضاخان سردارسپه رئیس‌الوزرای ایران ۳۵۲
درآمد ۳۵۳
۱ـ عملکردهای سیاسی ـ نظامی انگلیسی‌ها ۳۵۴
الف) عملکرد سیاسی ۳۵۵
ب) عملکرد نظامی ۳۵۸
۲ـ کوشش‌های درون مرزی ۳۶۰
الف) کنترل شهربانی ۳۶۰
ب) جمهوری‌خواهی ۳۶۱

فهرست مطالب

عنوان **صفحه**

ج) سرکوب شیخ خزعل ۳۷۲
۳ـ کوشش در مسیر تغییر سلطنت ۳۸۰
الف) انتخاب مجلس پنجم ۳۸۰
ب) خلع قاجاریه از سلطنت ۳۸۶
ج) تأسیس مجلس مؤسسان ۳۸۹
د) نقش انگلیس و شوروی در به سلطنت رسیدن رضاشاه ۳۹۱
۴ـ مراسم گزینش و تاجگذاری ۳۹۶
حاصل سخن ۳۹۹
پی‌نویس ۴۰۱
نتیجه‌گیری ۴۰۷
فهرست منابع و مآخذ ۴۱۶
پیوستها ۴۲۵

مقدمه

ربع اول قرن بیست را برای ایران، باید دوره‌ای ملتهب و حساس توصیف کرد. در این زمان در حالی که اروپا بدنبال بدست آوردن مناطق جدیدی برای مصرف کالاهای خود بود، ایران در پرکردن شکم اتباع خود مشکل داشت. با اینکه از ایران به عنوان کشوری با پیشینه‌ای دراز و صاحب تمدنی کهن یاد می‌شود، لیکن در دورهٔ قاجار در شرایطی وارد بازار سیاست و اقتصاد جهانی شد که برای معرفی خود مشکل داشت. واقع شدن ایران بین دو همسایه قدرتمند و استعماری، هر گونه تلاش ملیون جهت توسعه و پیشرفت را با شکست مواجه می‌ساخت. از این رو این فعالیتها به قول سید جمال‌الدین به بذری می‌مانست که در کویر پاشیده می‌شد. آشنایی ایرانیان با مظاهر تمدن غرب و رواج مطبوعات در ایران و رفت و آمدهای ایرانیان با دیگر کشورها، موجب شد تا زمینه‌های بیداری ایرانیان تا حدودی فراهم آید. لذا از اواخر قرن نوزده و اوایل قرن بیستم، ما شاهد پاره‌ای از حرکاتی هستیم که طالب آزادی سیاسی، عدالتخانه، پارلمان و ... می‌باشند که این تلاشها در ۱۳۲۴ قمری با پیروزی مشروطه‌خواهان به ظاهر به تحقق پیوست.

با پیروزی انقلاب مشروطیت می‌رفت تا ایران طعم شیرین نظام دموکراسی را بچشد، که قرارداد ۱۹۰۷ و به توپ بستن مجلس، آن را در کامشان تلخ کرد. از این رو مشروطه‌خواهان دست بکار شده فتح تهران را هدف خود ساختند که بدان نیز توفیق یافتند. با اینکه می‌رفت با این فتح، استقرار دموکراسی در ایران مورد توجه قرار گیرد، لیکن وابستگی رهبران مجاهدین به قدرتهای همسایه و نفوذ آنها در کادر رهبری، انقلاب را از مسیر خود خارج ساخت. علیرغم چنین وضعیتی، با وجود

مجلس شورای ملی هنوز روزنه‌های امید بطور کامل خاموش نشده بود، لذا امیدها به آن معطوف بود، که التیماتوم روس و انگلیس به ایران دایر بر اخراج مورگان شوستر و مقاومت مجلس در برابر آن، موجب تعطیلی مجلس شد. به این ترتیب مشروطه در حالی عمر خود را سپری می‌کرد که حضور روس و انگلیس در ایران این بار نه به مانند قرن نوزده، بلکه بسیار دوستانه با تقسیم ایران تداوم یافت و حکامی که در تهران قدرت را بدست می‌گرفتند، بدون موافقت سفارتین روس و انگلیس و کسب اجازه از محضر آنها قادر به انجام هیچ کاری نبودند. در چنین دورانی که محمدعلی‌شاه از قدرت خلع و عضدالدوله و ناصرالدوله در غیاب احمدشاه امور را در دست داشتند، کشور هر روز به ورشکستگی بیشتری کشانده می‌شد، تا جائی که برای پرداخت مواجب مأمورین خود با مشکل مواجه بودند، لذا روی آوردن به استقراض به عنوان یک عادت درآمده بود که آن هم بدون کسب اجازه روس و انگلیس ناممکن بود. آلمان که با روسیه و انگلیس روابطی نامساعد داشت، در صدد ضربه زدن به منافع آنها در آسیا برآمد، لذا ضمن طرح احداث خط آهن برلن ـ بغداد، اعزام جاسوسانی به ایران و افغانستان و گسترش روابط اقتصادی با ایران را در دستور کار خود قرار داد، که توفیق زیادی نیز در این امر کسب کرد. گروهی از ملیون که برای رهایی از چنان وضعیتی بدنبال قدرت سوم می‌گشتند، آلمان را برای این منظور مساعد یافتند. لذا از مساعدتهای آنها بهره جستند تا جایی که این امر در جنگ اول جهانی گسترش یافت و به موازات آن نگرانی روس و انگلیس نیز افزون‌تر می‌گشت. کشف نفت که می‌رفت موجب بروز تحولی جدی در صحنه‌های اقتصادی گردد، انگلیس را متوجه خود ساخت. لذا منطقهٔ جنوب را ملک مطلق خود ساخته بود، همانگونه که روسیه شمال را ملک مطلق خود کرده بود، که البته عثمانیها هم بیکار نمانده بودند بلکه سعی می‌کردند در این آشفته بازار از رقبای خود عقب نمانند.

وجود چنین وضعیتی علاوه بر تشدید بحران سیاسی، سبب کاهش درآمدهای اقتصادی نیز می‌شد که این امر با وقوع جنگ جهانی شدت بیشتری یافت. زیرا با وقوع این جنگ علیرغم اعلام بی‌طرفی ایران، قدرتهای خارجی حضور خود را در این منطقه پررنگ‌تر ساخته و بر تعداد قوایشان افزوده بودند.

ملیون که اوضاع را نامساعد یافتند در صدد تشکیل دولت مستقل برآمدند، لذا عده‌ای از نمایندگان مجلس و ملیون به قم و سپس کرمانشاه رفته و در آنجا تشکیل دولت مهاجرین را اعلام کردند که البته از حمایت دولت عثمانی و آلمان نیز بی‌بهره نبودند. انگلیس که تهران را فاقد قدرت لازم برای جامهٔ عمل پوشاندن به اهدافش می‌دید، به تقویت قدرتهای محلی اقدام ورزید، تا در مواقع لزوم آنها را برای اخذ امتیاز در برابر دولت تهران علم نماید که با فروپاشی نظام تزاری، این سیاست نیز تغییر کرد و بدنبال یک دولت متمرکز و قوی در تهران بود و برای این امر می‌بایست اقدامات لازم را انجام می‌داد. لذا حضور پررنگ‌تر در ایران مقدمه این کار بود. برای این منظور حضور خود را در شمال و شرق تقویت کرد و ضمن آن قراردادی که ایران را در همه حال تحت سلطه انگلیس قرار دهد از نظر دور نماند. لذا قرارداد ۱۹۱۹ به عنوان بهترین اقدام برای جامهٔ عمل پوشاندن به نیات انگلیس و تسلط بر نظام مالیاتی و ارکان دفاعی کشور تلقی می‌شد که موفق به عقد آن نیز شد. به موجب این قرارداد حاکمیت ایران کلاً در اختیار مستشاران انگلیسی قرار می‌گرفت و چندی بعد ایران نیز به سرنوشت مصر دچار می‌شد، ولی با مخالفت ملیون و به ویژه مرحوم مدرس این اقدام نیز ناکام ماند. لیکن انگلیس از پا نایستاد و در صدد برآمد تا به شیوه‌ای دیگر سیاست خود را عملی سازد. لذا کنترل قزاقها و انجام کودتا به عنوان بهترین راه حل ممکن، می‌توانست تلقی گردد که انجام این امر هم به سهولت امکان‌پذیر نبود، مگر آنکه عناصر آن فراهم آیند. با حضور آیرونساید که نظارت قزاقهای ایرانی را نیز عهده‌دار بود، این امر امکان‌پذیر می‌شد و آن انتخاب

افسری بی‌باک و نترس بنام رضاخان به عنوان نیروی نظامی و سید ضیاء به عنوان نیروی سیاسی بهترین راه حل ممکن می‌توانست باشد. با فرا رسیدن ۳ حوت ۱۲۹۹ این امر عملی شد و از آن پس انگلیس در برنامه‌هایش موفقیتهای بیشتری کسب نمود، تا اینکه با ریاست وزرایی سردار سپه حمایتهای انگلیس از وی افزایش یافته و به همان میزان حمایت خود را از نیروهای محلی کاهش داد. زیرا برای انگلیس به توافق رسیدن با یک نیروی متمرکز به مراتب بهتر از درگیری با نیروهای کوچک و پراکنده بود. دیگر اینکه با توجه به خطری که از ناحیه شوروی متوجه افغانستان و هندوستان بود، حضور دولت متمرکز در ایران به عنوان حائل، بیشتر خودنمایی می‌کرد، و از طرفی با عنایت به اینکه جامعه ایرانی از خاندان قاجار به دلیل عدم وجود شرایط مناسب اجتماعی و سیاسی و نیز نبود امنیت و وجود قتل و غارتهای زیاد دلزده گردیده و نبود ثبات سیاسی و اقتصادی ایجاب می‌کرد تا ایرانی بدنبال یک دولت قدرتمند و فراگیر باشد و همچنین تلاشهایی که از طرف رضاخان در راه ایجاد امنیت صورت می‌گرفت وی را به عنوان تنها نیروی لایق برای جانشینی احمدشاه مطرح می‌ساخت، لذا انگلیس که خود زمینه‌ساز تمامی این شرایط بود راه را برای تغییر سلطنت هموار کرد و البته در این راه از حمایتهای شوروی نیز بی‌بهره نبود. زیرا شوروی رضاخان را به عنوان یک نیروی ملی برخاسته از بطن توده مردم می‌پنداشت و دولت وی را نیز به عنوان دولت حائل بین دو رقیب می‌نگریست و به این ترتیب راه به قدرت نشستن رضاخان هموار شد. که مجموعهٔ این جریانات در این پژوهش به بحث گذاشته می‌شود.

روش کار

در این پژوهش از روش تحقیق تحلیلی با تکیه بر استفاده از منابع و مآخذ موجود در کتابخانه‌ها بهره گرفته شده است. با توجه به اینکه دورهٔ مورد بحث،

دورهٔ بحرانی و پرالتهابی است، قبل از پرداختن به بحث اصلی سعی شد تا شناختی اجمالی از اوضاع سیاسی و اجتماعی و اقتصادی پس از مشروطه تاکودتا را برای خواننده بدست دهیم، تا با اطلاعات لازم وارد بحث اصلی شود. پس از آن ضمن طرح سیاست موازنهٔ قوا به قراردادهای ۱۹۰۷ و ۱۹۱۵ و مشارکت روس و انگلیس در این امر و توافق این دو قدرت استعماری در تقسیم ایران بتفصیل مورد بحث قرارگرفت. وقوع جنگ جهانی که موجب سرازیر شدن متفقین و متحدین به ایران شد همراه با تلاش آلمان برای نفوذ در ایران از دیگر مباحثی است که بدان پرداخته شد. فروپاشی نظام کهنه تزاری که موجب به هم خوردن موازنه قوا شده بود دست انگلیس را در دخالت هر چه بیشتر در ایران بازگذاشت، تا جایی که می‌پنداشت می‌توان ایران را به جزیرهٔ ثبات تبدیل کرد، لذا در صدد برآمد تا خلاء ناشی از غیبت روس را با قرارداد ۱۹۱۹ پر نماید که البته در این امر ناکام ماند. بدنبال این ناکامی، انگلیس که نظام حاکم را پاسخگوی نیازهای عصر خود نمی‌دید در صدد تغییر در سطح حاکمیت مرکزی افتاد، از این رو کودتا به عنوان ابزار لازم به خدمت گرفته شد و پس از انتخاب عناصر لازم آنرا به مرحله اجرا درآورد، که ضمن بررسی این امر و علل آن، پی آمدهای آن را برشمردیم. با توجه به اینکه هدف نهایی انگلیس از این اقدامات تبدیل ایران به دژ مستحکم و حائلی قوی در برابر اندیشه‌های «خطرناک» و «مرض مسری» در تمامی برنامه‌ها سعی در توجه دادن جامعه و شاه نسبت به وی دارد، تا اینکه کرسی ریاست وزرایی نصیب وی شده و از آن پس با خروج شاه، راه برای تغییر سلطنت به نفع رضاخان هموار می‌گردد. در این پژوهش ضمن اشاره به روند این تحولات به بررسی هر یک از آنها پرداخته و اهداف پنهانی ناشی از آن به بحث گذاشته می‌شود.

ـ مطالب این پژوهش در هفت فصل و نتیجهٔ سخن آورده شد.

در فصل اول منابع و مآخذ دورهٔ بحث معرفی شد.

در فصل دوم ضمن بررسی اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران پس از مشروطه، نقش قدرتهای خارجی مورد توجه قرار گرفت.

در فصل سوم، ضمن بررسی اوضاع ایران در چارچوب موازنه‌ها در قالب قرارداد ۱۹۰۷ و ۱۹۱۵ که تقسیم ایران را در پی داشت، به وضعیت ایران در جنگ جهانی اول و تلاش قدرتهای خارجی به منظور شرکت ایران در پیمانهای اروپایی و نیز کابینهٔ مهاجرت و پلیس جنوب و نفوذ آلمان در ایران مورد بررسی قرار گرفت.

در فصل چهارم، به فروپاشی نظام تزاری و زمینه‌های انعقاد قرارداد ۱۹۱۹ و واکنشهای درون مرزی و برون مرزی در برابر آن مورد بررسی قرار گرفت.

در فصل پنجم، زمینه‌ها و عوامل وقوع کودتا و روی کار آمدن دولت سید ضیاء تا سقوط آن دولت بحث شد.

در فصل ششم، اوضاع ایران پس از سقوط سید ضیاء تا ریاست وزرایی سردارسپه و تلاشهای وی جهت تثبیت موقعیت خود و نقش او در سقوط دولتها و تحولات مختلف این دوران مورد توجه قرار گرفت.

در فصل هفتم، اوضاع ایران در فاصلهٔ ریاست وزرایی سردارسپه تا شروع سلطنت وی به بحث کشانده شد که از مهمترین حوادث این دوران می‌توان به غوغای جمهوری‌خواهی و تلاش نمایندگان اقلیت در مقابله با سردارسپه و نیز جریان تغییر سلطنت اشاره کرد.

نکته‌ای که در پایان مقدمه ذکر آن ضروری است عدم همکاری شایستهٔ مراکزی است که همکاری آنها می‌توانست در غنی ساختن این پژوهش تا حدودی مؤثر باشد. مراکزی مانند کتابخانه ملی و کتابخانه مجلس و غیره، با اینکه عمدهٔ نشریات و منابع دورهٔ مورد نظر را در اختیار داشتند از جمله مراکزی بودند که متأسفانه همکاریی توسط آنها صورت نگرفت.

فصل اول

شناخت منابع و مآخذ

برای انجام هر تحقیقی منابع اصیل و بکر به عنوان پایه و اساس کار شمرده می‌شود و به تناسب شرایط و همکاریهایی که از سوی مراکز ذیربط ممکن بود سعی شد در این امر توفیق بدست آید لیکن همانگونه که قبلاً ذکر شد عمدتاً مراکز صاحب سند با عنوان کردن این مطلب که این اسناد قدیمی است و یا اینکه فعلاً میکروفیلم و میکروفیش از آنها تهیه نشد، عملاً تا حدود زیادی باب همکاری را بسته بودند با چنین وضعیتی کوشش به عمل آمد تا با بهره‌گیری از آنچه امکان‌پذیر بود تا حدودی در انجام این امر توفیق یابیم.

برای انجام این پژوهش از منابع متعددی بهره‌برداری شد که به شرح ذیل دسته‌بندی می‌شود.

الف) استفاده از آثار محققان ایرانی که در خارج از کشور اثر خود را بنا به دلایل مختلف سیاسی و اجتماعی بچاپ رساندند که از جمله آن باید از **گنج شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران** نوشتهٔ محمدعلی جمال‌زاده نام برد.

ب) آثار نویسندگانی که خود شاهد عینی بسیاری از رویدادهای تاریخی و اجتماعی دورهٔ مورد نظر بودند مانند دولت‌آبادی، هدایت، ابراهیم فخرایی و...، که آثاری ماندگار از دوران خود بجای نهادند.

ج) استفاده از آثار منتشر شده در کتابها و مجلات مراکز اسناد و وزارتخانه‌های داخلی، مانند مرکز اسناد ملی، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، وزارت خارجه، که عموماً از اسناد منتشره مربوطه بهره‌برداری شد.

د) اسناد و مدارک منتشر شده وزارتخانه‌ها و یا ادارات سیاسی دیگر کشورها مانند

وزارتخارجه انگلیس که مجموعه اسناد مربوط به دوران مشروطه را در قالب **کتاب آبی** و یا **اسناد قرارداد ۱۹۱۹** را نیز درکتابی به همان نام منتشر کرده است.

ه) اسناد و مدارکی که مربوط به انگلیس است ولی توسط آن کشور منتشر نشد بلکه توسط دیگران به سرقت رفت و سپس منتشر شد مانند **کشف تلبیس**.

و) استفاده از سفرنامه‌ها و آثار افراد خارجی که به عنوان مأمور در ایران انجام وظیفه می‌کردند، مانند **سفرنامهٔ بلوشر** و یا **نفوذ انگلیسی‌ها در ایران** اثر امیل لوسوئور و یا **شیخ خزعل و پادشاهی رضاخان** اثر لورن و ... می‌توان نام برد.

ز) مطبوعات و نشریات دورهٔ مورد نظر که بهترین آثار بازمانده از دوران مورد مطالعه می‌باشد.

ح) برخی از دواوین شعراکه دارای مضامین اجتماعی و سیاسی است مانند **دیوان فرخی و عشقی و بهار**.

مجموعه منابع فوق در سه دسته بدین شرح می‌توان تقسیم کرد:

الف) خاطرات و آثار بازمانده از شاهدان داخلی و خارجی.

ب) اسناد داخلی و خارجی.

ج) مطبوعات.

الف) خاطرات و آثار بازمانده از شاهدان داخلی و خارجی

زندگانی من، نگاهی بتاریخ معاصر ایران و جهان، عبدالحسین مسعود انصاری[1]

نویسنده از فرزندان مرحوم مشاورالممالک است که زمانی وزیر خارجه بود و در جریان صلح ورسای به سال ۱۹۱۹ به نمایندگی از دولت ایران به عنوان وزیر خارجه انجام وظیفه می‌کرد، لیکن به جهت اینکه همزمان در تهران مذاکرات مربوط به قرارداد ۱۹۱۹ در جریان بود نسبت به وزیر خارجه بی‌مهریهایی از سوی

---

۱ - مسعود انصاری. عبدالحسین؛ زندگانی من یا نگاهی به تاریخ ایران وجهان (بی‌جا، بی‌نا، بی‌تا).

وثوق‌الدوله صورت می‌گرفت، لذا در جریان مذاکرات ورسای توفیقی اخذ نشد. وی پس از آن در جریان مذاکره با شوروی جهت انعقاد رابطه، نمایندهٔ ایران بود و نویسندهٔ اثر که در جریان مذاکرات صلح ورسای همراه هیئت ایرانی بود فعالیت هیئت ایرانی و اشکال تراشیهای متعددی که از طرف دولت انگلیس و نیز دولت تهران برای عدم توفیق هیئت ایرانی صورت می‌گرفت به تفصیل در این اثر منعکس نموده، نویسنده در این اثر سعی کرد به وقایعی توجه نماید که خود از نزدیک شاهدش بوده از این رو شایستهٔ توجه است. در خصوص کودتای ۱۲۹۹ و وقایع پس از آن و کیفیت فعالیت سردار سپه جهت کسب مقام سلطنت مطالب قابل توجهی در این اثر وجود دارد.

شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دورهٔ قاجاریه[1]، عبدا... مستوفی

خانوادهٔ مستوفی که از خاندان ذی نفوذ در دورهٔ قاجار بود در تحولات دورهٔ مذکور بی‌نقش نبودند نویسندهٔ اثر که خود از همان خاندان است و در دستگاه حکومتی نیز به ایفای نقش می‌پرداخت در این اثر به شرح زندگانی اجداد خود و نیز کیفیت نفوذ و فعالیت چهره‌های سرشناس این خانواده پرداخت عمدهٔ بحث کتاب به وقایع پس از ناصرالدین‌شاه تا افتتاح مجلس مؤسسان مربوط می‌شود. یعنی دورانی که نویسنده خود در جریان آن تحولات و دگرگونیها و فعالیتهای سیاسی مربوطه حضور داشت. با توجه به این امر، این اثر در خصوص مطالعات مربوط به انقلاب مشروطه و پس از آن تاکودتای ۱۲۹۹ منبع قابل توجهی می‌تواند باشد.

---

۱ - مستوفی، عبدا...؛ شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دورهٔ قاجاریه (تهران، کتابفروشی زوار، بی‌تا).

خاطرات و خطرات، مخبرالسلطنه مهدیقلی خان هدایت[۱]

وی که در سال ۱۲۸۰ ق متولد شد در مسافرت دوم مظفرالدین‌شاه به عنوان همراه با وی به اروپا رفت. در انتخابات اولین دوره مجلس، قانون انتخابات را به همراه جمعی دیگر تنظیم نمود و تا قبل از کودتا بارها به مقام وزارت و امارت رسید. در سال ۱۳۳۸ ق در دولت مشیرالدوله به عنوان حاکم آذربایجان راهی آن منطقه شد و با توجه به اینکه خیابانی در آن خطه در اعتراض به قرارداد ۱۹۱۹ قیامی براه انداخته بود و برای دولت مرکزی مشکلاتی را موجب شده بود، هدایت مأمور بازگرداندن امنیت در آن منطقه و ختم قیام خیابانی گردید؛ از این رو با موفقیت مأموریت محوله را انجام می‌دهد و با توجه به اینکه در جریان سرکوب قیام، هدایت در جریان امر قرار داشت لیکن از بیان بسیاری از واقعیات طفره رفته است با وجود این اثر فوق می‌تواند منبع باارزشی در خصوص مطالعات دورهٔ انتهایی قاجار و انتقال سلطنت به خاندان پهلوی به حساب می‌آید. نویسنده در این اثر مطالب را به اختصار نوشته و وقایع را تا سال ۱۳۲۸ شمسی پیگیری کرد و نخستین بار در سال ۱۳۳۰ ش منتشر شد.

اسرار سقوط احمدشاه قاجار[۲]، رحیم‌زادهٔ صفوی

این کتاب که دارای دو ضمیمه نیز می‌باشد، متن اصلی آن در سال ۱۳۲۴ و ضمائم آن در سال ۱۳۳۶ منتشر شد. مطالب ارزندهٔ اثر در قسمت اصلی کتاب می‌باشد. صفوی که در عهد قاجار در جریان فعالیتهای سیاسی مشارکت داشت بدنبال مسافرت احمدشاه به پاریس و با توجه به فعالیتها و اقدامات سردارسپه به منظور حذف احمدشاه از صحنهٔ سیاسی ایران، به عنوان نمایندهٔ اقلیت مأمور

---

۱ - هدایت (مخبرالسلطنه) مهدیقلی خان؛ خاطرات و خطرات، (تهران، کتابفروشی زوار، ۱۳۶۳).

۲ - رحیم زادهٔ صفوی؛ اسرار سقوط احمدشاه، به کوشش بهمن دهقان (تهران، انتشارات فردوسی، ۱۳۶۲).

بازگرداندن احمدشاه عازم پاریس شد وی در طی مدت اقامت خود در پاریس بارها با احمدشاه دیدار و پیرامون مسائل متعدد از جمله اوضاع جاری ایران مباحثه می‌کرد و پیامهای ولیعهد و مدرس و ... را به شاه ابلاغ کرد، احمدشاه که می‌بایست با اشتیاق فراوان به حرفهای او توجه می‌نمود، امروز و فردا می‌کرد و این امر موجب تأخیر در بازگشت وی به تهران شد. صفوی در طول اقامت خود در پاریس با افراد متعددی دیدار داشت که این دیدارها در شناخت وی از موضع آنها مؤثر بود. احمدشاه که اقدامات رضاخان را با استاد خود در جریان نهاده بود دلخوش از آن بود که چون اقدامات سردارسپه خلاف قانون است پایدار نیست، از آمدن به ایران امتناع ورزید تا رضاخان در غیاب وی بهتر بتواند برنامه‌هایش را جامهٔ عمل بپوشاند. رحیم‌زاده شرح آنچه را که بیان شد با توضیح و تفصیل کافی در این اثر بیان نمود.

ایران در جنگ بزرگ ۸-۱۹۱۴[1]، احمدعلی سپهر (مورخ‌الدوله)

با توجه به دسته‌بندیهایی که قبل از جنگ در اروپا خودنمایی می‌کرد مسلم بود که دامنهٔ کشمکشها مرزهای اروپا را نیز در هم می‌نوردد و سایر ملل را هم گرفتار خود می‌سازد که در این میان با توجه به موقعیت جغرافیایی و استراتژیکی ایران، کشور ما از موقعیت ویژه‌ای می‌توانست برخوردار باشد. نویسندهٔ اثر که به عنوان منشی در سفارت آلمان انجام وظیفه می‌کرد در کلیه تشریفات رسمی شرکت داشت، لذا از نخستین ماههای بروز جنگ در تماس دائم با رجال مملکتی و ارباب جراید و رؤسای عشایر و علما و ... بود. با توجه به اینکه سه قدرت روس و انگلیس و عثمانی هرکدام درگوشه‌ای از خاک ایران خیمه زده بودند خواستار آن بودند تا ایران به جبهه آنها بپیوندد. و حضور جاسوسان آلمانی که در تحریک عشایر علیه

۱ - سپهر (مورخ‌الدوله) احمدعلی؛ ایران در جنگ بزرگ (تهران، نشر ادیب، ۱۳۶۲).